

खावटी कर्ज वाटप योजनेचे अध्ययन - संदर्भ नांदेड जिल्हा

प्रा.डॉ. शुभांगी दिवे¹, अश्विनी माधवराव पेरेवार²

¹विभागप्रमुख आणि संशोधन मार्गदर्शक, बळीराम पाटील महाविद्यालय, किनवट जि.नांदेड

²संशोधक विद्यार्थी

सारांश :

२१ व्या शतकाकडे भारत वाटचाल करीत असतांना महासत्ता होण्याचे स्वप्न बघत आहे, परंतु हे स्वप्न तेव्हाच शक्य होईल जेव्हा भारतातील अनुसूचित जाती जमातीची विषमता, सामाजिक आणि आर्थिक असमानता या सर्व बाबींवर मात केली जाईल. यासाठी शासन त्यांच्यासाठी वेगवेगळ्या योजना राबवित असते. या योजनांचा लाभ लाभार्थी घेत आहे किंवा नाही हे पाहण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन पेपर “खावटी कर्ज वाटप योजनेचे अध्ययन” - संदर्भ नांदेड जिल्हा घेतला आहे. या पेपरमध्ये खावटी कर्ज वाटप योजना, स्वरूप, पात्रतेच्या अटी आणि त्याची अंमलबजावणी त्या बदललेल्या विश्लेषण केलेले आहे. सदर योजना महाराष्ट्र राज्य आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादीत, नाशिक यांचे मार्फत राबविली जाते. त्यासाठी राज्य शासनाकडून आदिवासी विकास महामंडळास निधी उपलब्ध करून दिली जाते.

प्रस्तावना :

भारताच्या सर्व राज्यांमध्ये कमी अधिक प्रमाणात आदिवासींचे प्रमाण आढळून येते. विशिष्ट भूप्रदेश, प्रमाण लघुता, स्वतःची बोली भाषा पण लेखन कलेचा अभाव वेगळी जीवन पद्धती, साधी अर्थव्यवस्था, सिमित तंत्रज्ञान, समान धर्म आणि सामाजिक एकजिनसीपणा ही आदिवासी जमातीची वैशिष्ट्ये आहेत. आज आपण २१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर वाटचाल करीत असतांना या आदिवासी समाजाला प्रवाहात आणणे गरजेचे आहे. तसेच त्याचा सर्वांगीण विकास होणे पण गरजेचे आहे.

महाराष्ट्रातील नांदेड जिल्ह्यामध्ये वेगवेगळ्या तालुक्यांमध्ये विविध प्रकारचे आदिवासी जमात आढळून येते. जसे की या तालुक्यांमध्ये गोंड, आंध, भिल्ल, कोलाम, प्रधान या आदिवासी जमाती आढळतात. नांदेड जिल्ह्यात एकुण लोकसंख्या २०११ च्या जनगणनेनुसार ३३,६१,२९२ एवढी असून त्यात एकुण आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण

८.३८% इतके आहे. नांदेड जिल्ह्यात एकूण १६ तालुक्यांचा समावेश होतो. त्यामध्ये भोकर, किनवट आणि हदगाव या तालुक्यामध्ये आदिवासी जमातीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर आढळते.

आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी नवनविन योजना आखल्या जात आहे. परंतु या योजना त्यांच्यापर्यंत पोहचणे गरजेचे आहे. तसेच त्यांचा लाभ घेणे आवश्यक आहे. तरच आदिवासीची आणि पर्यायाने समाजाची प्रगती होणे शक्य आहे.

शासन कोट्यावधी रुपये खर्च करून योजना राबविते, पण त्याचा प्रत्यक्ष लाभ झाला आहे किंवा नाही हे पाहणे गरजेचे आहे. म्हणून प्रस्तुत संशोधन पेपर “खावटी कर्ज वाटप योजनेचे अध्ययन - संदर्भ नांदेड” जिल्हा हा विषय निवडला आहे. राज्य शासनाने शेतकरी तसेच आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आणि अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबीयांना आर्थिक सहाय्य होण्यासाठी ही योजना राबविली जाते. तसेच पावसाळ्यात माहे जुन ते सप्टेंबर या कालावधीत रोजगार उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांची उपासमार होऊ नये म्हणून त्यासाठी सन १९७८ पासून खावटी कर्ज वाटप योजना राबविण्यात येते.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अभ्यासाठी संशोधन पद्धतीचे प्राथमिक आणि द्वितीयक स्रोताद्वारे माहितीचे संकलन केले आहे. यामध्ये शोधनिबंध, वार्षिक अहवाल, शासनाची वेळोवेळी निघालेली परिपत्रके, वर्तमानपत्रके, पुस्तके, वेबसाईट्स आणि संशोधन पेपर यांचा आढावा घेण्यात आलेला आहे. तसेच मुलाखती आणि प्रश्नावली द्वारे माहिती संकलित केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत अभ्यासासाठी खालील उद्दिष्टे निश्चित केलेली आहे.

1. खावटी कर्ज वाटप योजना जाणून घेणे.
2. या योजनेचे स्वरूप आणि कार्यपद्धतीची अध्ययन करणे.
3. ही योजना अधिक प्रभावी होण्यासाठी तथ्यांची तपासणी करून उपाययोजना सुचवणे.

गृहित तथ्य :

खावटी कर्ज वाटप योजनेमुळे पावसाळ्यांच्या दिवसामध्ये होणाऱ्या आदिवासींच्या उपासमारीचे प्रमाणे कमी झाले आहे.

खावटी कर्ज वाटप योजना :

महाराष्ट्र शासनाने १० मे १९७७ पासून किनवट येथे प्रकल्प अधिकारी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प यांचे

कार्यालय सुरु केले आहे. आदिवासी समाजाचा आर्थिक आणि सर्वांगीण विकास व्हावा हे या महामंडळाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. त्या दृष्टीने येथे विविध योजना राबविल्या जातात. या योजना राबवित असतांना विविध योजनांमध्ये समन्वय साधण्यासाठी आणि त्याची कार्यक्षमपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी काही उपयुक्त योजनांचा नवसंजिवन योजनेमध्ये समावेश केला आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपर असलेली खावटी कर्ज वाटप योजना ही नवसंजिवन योजनेमध्ये एक प्रमुख योजना आहे.

आदिवासी भागात सावकारांनी व्यापारांकडून आदिवासी लोकांची आर्थिक पिळवणुक थांबविण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने आदिवासी विकास विभागामार्फत महाराष्ट्र आदिवासी आर्थिक स्थिती (सुधारणा) अधिनियम १९७६ पारित करून सावकारी बंद करण्यात आली आहे. तसेच पावसाळ्यात जुन ते सप्टेंबर या कालावधीत रोजगार उपलब्ध होत नाहीत म्हणून आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासी (अल्पभुधारक, भुमिहीन आणि शेतमजूर) यांना आर्थिक अडचण निर्माण होऊ नये म्हणून सन १९७८ पासून ही खावटी कर्जवाटप योजना सुरु करण्यात आली आहे.

खावटी कर्ज वाटप योजनेचे स्वरूप :- ही योजना महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादित, नाशिक यांचे मार्फत राबविली जाते. ही योजना राबविण्यासाठी शासनाकडून आदिवासी विकास महामंडळास निधी उपलब्ध करून दिला जातो.

सन १९७८ ते सन २०१३ पर्यंत खावटी कर्ज वाटप योजने अंतर्गत अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबातील संख्येनुसार कर्ज वाटप करण्यात येत होते. त्यामध्ये ४ युनिट पर्यंत २०००/- रुपये, ५ ते ८ युनिटपर्यंत ३०००/- रु., आणि ८ युनिटच्या पुढे रक्कम ४०००/- नुसार वाटप करण्यात येत होती. सुरुवातीच्या काळात या योजनेअंतर्गत कर्जाचे वाटप ५०% वस्तु स्वरूपात आणि ५०% रोख स्वरूपात असे. ज्यामध्ये ७०% कर्ज आणि ३० % अनुदान असे या योजनेचे स्वरूप होते.

परंतु दि. २८ जुन २०१३ रोजीच्या शासन निर्णयानुसार दि. २० जुलै २००४ रोजीच्या शासन निर्णयातील ५०% वस्तु स्वरूपात आणि ५०% रोख स्वरूपात यामध्ये बदल करण्यात आला. तो बदल म्हणजे १००% रोख स्वरूपात खावटी कर्ज योजना राबविण्याचा निर्णय घेण्यात आला. त्यामध्ये रोख स्वरूपातील रक्कम ही लाभार्थी कुटुंबातील महिलेच्या नावाने राष्ट्रीयकृत बँकेमध्ये खाते उघडून RTGS द्वारे भरण्यात यावे अशा सुचना देण्यात आल्या होत्या. त्यानंतर ही योजना वर्षापूर्तीच राबविण्यात आली. आणि त्यानंतर ही योजना काही कारणास्तव बंद करण्यात आली.

देशात २०१९ पासून महामारीचा प्रादुर्भाव झाला. यामध्ये सर्व देशामध्ये लॉकडाऊन होते. या लॉकडाऊनमुळे कामे बंद असल्यामुळे अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबीयासमोर अन्नधान्याची उपलब्धता आणि रोजगाराचा प्रश्न निर्माण झाला होता. परंतु त्या अंतर्गत दळण - वळणाच्या साधनांची मर्यादा आणि कमी रोजगाराची उपलब्धता होती. अशा अपातकालीन परिस्थितीमध्ये शासनाने या गोष्टीचा विचार करून अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबीयांना न्याय

देण्याच्या दृष्टीने त्वरीत पावले उचलून मदत करण्याचा निर्णय घेतला. म्हणूनच सन २०१३ ते २०१४ पासून बंद असलेली खावटी कर्ज वाटप योजना पुर्नजिवीत करण्याची मागणी शासनाकडे करण्यात आली. त्या अनुषंगाने खावटी कर्जवाटप योजना पुर्नजिवीत करण्याचा निर्णय दि. २० ऑगस्ट २०२० रोजीच्या बैठकीत घेण्यात आला.

दि. २८ जुन २०१३ रोजीच्या शासन निर्णयानुसार खावटी कर्जाचे वाटप १००% रोख स्वरूपात होते. यामध्ये बदल करून या योजनेचा लाभ ५०% रोख आणि ५०% वस्तु अनुदान स्वरूपात देण्यात मान्यता देण्यात आली. ही योजना १००% अनुदान स्वरूपात १ वर्षासाठी राबविण्यासाठी चा निर्णय देण्यात आला.

या योजने अंतर्गत अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबीयांना रुपये ४०००/- फक्त प्रती कुटुंब अनुदान ज्यामध्ये रुपये २०००/- किंमतीचे वस्तु स्वरूपात वाटप आणि २०००/- इतकी रक्कम त्यांच्या बँक किंवा डाक खात्यात वितरीत करण्यात येते. दुर्गम आणि अतिदुर्गम भाग किंवा ज्यांच्याकडे बँक खाते नाहीत अशा लाभार्थ्यांना डाक विभागामार्फत सुरु असलेल्या आधार संलग्न रक्कम वितरण पद्धतीनुसार स्थानिक पोस्टमन किंवा ग्रामीण डाकसेवा यांच्यामार्फत लाभ देण्यात येतो.

या योजने अंतर्गत लाभार्थ्यांना २०००/- पर्यंत वस्तु रुपाने देण्यात येणाऱ्या वस्तुंची यादी खालील प्रमाणे आहे. ही प्रती पात्र कुटुंबास देण्यात येते की जसे की, चवळी, मटकी, हरभरा, वटाणा, उडीद दाळ, तुरदाळ, साखर, शेंगदाना तेल, गरम मसाला, मिर्ची पावडर, चहापत्ती इ.

खावटी कर्ज वाटप योजनेची पात्रता :

खावटी कर्ज वाटप योजनेसाठी खालील प्रकारचे लाभार्थी पात्र होऊ शकतात.

1. मनरेगावर १ दिवस कार्यरत असलेले आदिवासी मजुर
2. आदिम जमातीची सर्व कुटुंबे
3. पारधी जमातीची सर्व कुटुंबे
4. जिल्हाधिकारी यांच्या सल्याने प्रकल्प अधिकारी यांनी निश्चित केलेली गरजू आदिवासी कुटुंबे ज्यामध्ये परितक्त्या, घटस्फोटीत महिला, विधवा, भुमिहीन शेतमजुर, अपंग व्यक्ती असलेले कुटुंब , अनाथ मुलाचे संगोपन करणारे कुटुंब
5. वैयक्तिक वनहक्क प्राप्त झालेली वन हक्क धारक कुटुंबे

कार्यपद्धती : खावटी कर्ज वाटप योजनेचा लाभ लाभार्थ्यांना वितरीत करण्या पर्यंतच्या सर्व कार्यवाहीची अंमलबजावणी व समन्वय करण्यासाठी अप्पर आयुक्त निहाय यांनी खालील प्रमाणे समिती स्थापन केलेली आहे. यामध्ये खालील पदाधिकारी असतात.

1. अप्पर आयुक्त, आदिवासी विकास,	अध्यक्ष
2. उपविभागीय अधिकारी (संबंधीत उपविभाग)	सदस्य
3. तहसिलदार (संबंधीत तालुका)	सदस्य

4. प्रकल्प अधिकारी (एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प) सदस्य
 5. प्रादेशिक व्यवस्थापक, आदिवासी महामंडळ सदस्य
 6. उप आयुक्त, आदिवासी विकास सदस्य/सचिव
- अशा पध्दतीने पदाधिकारी कार्य करतात.

अंमलबजावणी :

सन २०२०-२०२१ मध्ये या योजने अंतर्गत ११.५५ लक्ष अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबीयांना रु. ४०००/- या नुसार रु. ४६२ कोटी निधी उपलब्ध करून देण्यात आला. तसेच या योजनेची अंमलबजावणी साठी अतिरीक्त ५% खर्च मिळून एकुण ४८६ कोटी इतक्या खर्चास मान्यता देण्यात आली. त्यामध्ये वस्तुची वाहतुक करणे, वाटप करणे, नोंदवह्या ठेवणे, योजनेसाठी संगणकीय प्रणाली तयार करणे, जाहिरात व प्रसिध्दी करणे, प्रशासकीय खर्च आणि इतर अनुषांगीक खर्च करण्यासाठी रु. ४८६ कोटी इतक्या खर्चास मान्यता देण्यात आली.

सन २०२३ आणि २०२४ मध्ये लाभ घेणाऱ्या लाभार्थ्यांची संख्या पुढील प्रमाणे आहे.

अनु.क्र.	तपशिल	प्रकल्प कार्यालयाचे नाव किनवट
1	वैयक्तिक वनहक्क प्राप्त झालेली वनहक्क धारक	435
2	परितक्त्या	24
3	घटस्फोटीत	122
4	विधवा	3355
5	अनाथ मुलांचे संगोपन करणारे	22
6	भुमिहीन	9000
7	मनरेगा मजुर	1722
8	दिव्यांग	280
9	कातकरी, कोलाम, माडीया, गोंड, परधान	26
10	जिल्हाधिकाऱ्याने निश्चित केलेली गरजू आदिवासी	268
एकुण		15490

स्त्रोत : (महाराष्ट्र राज्य आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादित , नाशिक-2 प्रादेशिक कार्यालय, यवतमाळ)

वरिल तक्त्यामध्ये खावटी कर्जवाटप योजने अंतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या नमूद केलेली आहे. ज्यामध्ये १५४९० आदिवासी लाभार्थ्यांनी या योजनेचा लाभ घेतलेला आहे. किनवट तालुक्यातील एकुण लोकसंख्या ७१९०७ त्यापैकी १५४९० आदिवासी लाभार्थ्यांनी म्हणजेच एकुण २१.५४% आदिवासी लाभार्थ्यांनी या योजनेचा लाभ घेतला आहे.

एकुण लाभार्थी १५४९० त्यापैकी वैयक्तिक वनहक्क धारक असलेली ४३५ म्हणजेच २,८०%, परितक्त्या २४ म्हणजेच ०.१५% , घटस्फोटीत १२२ म्हणजेच २१.६५% , अनाथ मुलाचे संगोपन करणारे २२ म्हणजेच ०.१४% , भुमिहिन ९००० म्हणजेच ५८.१०%, मनरेगा मजुर १७२२ म्हणजेच ११.११%, दिव्यांग २८० म्हणजेच १.८०%, कातकरी, माडीया, गोंड, पारधी २६२ म्हणजेच १.६९% आणि जिल्हाधिकाऱ्याने निश्चित केलेली गरजू आदिवासी २६८ म्हणजेच १.३७% एवढ्या प्रमाणात लाभार्थ्यांनी या योजनेचा लाभ घेतलेला आहे.

गृहित तथ्याची तपासणी :

खावटी कर्ज वाटप योजनेमुळे पावसाळ्यांच्या दिवसामध्ये होणाऱ्या आदिवासीच्या उपासमारीचे प्रमाण कमी झाले आहे. या योजनेद्वारे पावसाळ्यांच्या दिवसामध्ये शेतीला लावण्यासाठी पुरेसा पैसा उपलब्ध नसल्यामुळे आदिवासी लोक आपली संपूर्ण उभी पिक सावकारांकडे तारण ठेवतात. यामध्ये त्यांची आर्थिक पिळवणुक होते आणि त्यामुळेच हा आदिवासी समाज हा कर्जबाजारी राहतो. म्हणूनच राज्यशासनाद्वारे ही योजना राबविली जाते. सन २०२३ ते २०२४ मध्ये लाभार्थ्यांनी या योजनेद्वारे घेतलेल्या लाभाचा तक्ता वर नमूद केला आहे . वरिल तक्त्यानुसार या योजनेद्वारे लाभार्थ्यांनी घेतलेला लाभ विविध तपशिलानुसार एकुण १५४९० आहे म्हणजेच नांदेड जिल्ह्यातील किनवट तालुक्यात एकुण आदिवासींची लोकसंख्या २४८००० असून त्याचे एकुण लोकसंख्येची २९.०२% प्रमाण आहे. २९.०२% म्हणजे ७१९६९ एवढी आदिवासींची लोकसंख्या आहे. त्यामध्ये १५४९० आदिवासी लाभार्थ्यांनी लाभ घेतला आहे.

म्हणजेच एकुण २१.५२% लाभार्थ्यांनी लाभ घेतला आहे. यावरून असे म्हणता येईल की, ही योजना यशस्वी होत आहे. परंतु सध्या त्याचे प्रमाण कमी आहे. म्हणून हे गृहित तथ्य साध्य होत आहे. परंतु ही योजना अधिक प्रभावी होण्यासाठी काही शिफारसी सुचविल्या आहेत. त्या पुढील प्रमाणे आहे.

1. जनजागृती होणे

आदिवासींसाठी राबविण्यात येणाऱ्या खावटी कर्ज वाटप योजना यासारख्या कल्याणकारी योजनेचा प्रचार होणे महत्वाची आहे. खेडोपाडी तांडा फोड्यात राहणाऱ्या आदिवासींपर्यंत माहिती प्रसार होत नाही त्यामुळे अशा उप-योजनापासून वंचित राहतात. त्यामुळे सर्वप्रथम प्रशासन स्तरावर अशा योजनेची जनजागृती झाली पाहिजे.

2. योजना निरंतर चालू ठेवावी

शासन स्तरावर राबविण्यात येणाऱ्या योजनांचा लाभ घेणाऱ्या आदिवासींचे प्रमाण कमी आहे. जनजागृतीचा अभाव असो किंवा पात्रतेचे निकष व अटी असो किंवा योजना निरंतर चालू न राहिल्यामुळे असो खावटी कर्ज वाटप योजना जर निरंतर चालू ठेवल्यास लाभार्थ्यांचे प्रमाण वाढून योजना प्रभावीपणे राबविण्यात यश येईल.

3. कर्जाची वसुली होणे.

खावटी कर्ज वाटप योजनेमध्ये रोख स्वरूपात मिळणाऱ्या कर्जाचे प्रमाण ५०% कर्ज व ५०% अनुदान असे आहे. त्यामुळे त्यांना कर्ज वाटपानंतर त्यांच्याकडून कर्जाची वसुलीही होणे आवश्यक आहे. त्यामुळे शासनाचे आर्थिक

ओझे कमी होऊन योजनेचे पुर्नचक्रीकरण सुरु राहण्यास मदत होईल.

4. पात्रतेच्या अटी शिथील करणे.

खावटी कर्ज वाटप योजनेच्या लाभार्थ्यांना या योजनेसाठी पात्रतेचे निकष व अटी दिलेले आहेत. जर पात्रतेच्या या अटीमध्ये शिथीलता दिल्यास लाभ घेणाऱ्या लाभार्थ्यांचे प्रमाण वाढेल. पर्यायाने विकासापासुन वंचित आदिवासींना विकासाच्या प्रवाहात आणणे साध्य होईल.

निष्कर्ष :

एकंदरीत या योजनेद्वारे मिळणाऱ्या खावटी अनुदान योजनेमुळे पावसाळ्यात होणारी आदिवासींची उपासमार २० ते २५ टक्के प्रमाणात टाळण्यात मदत झाली आहे. पावसाळ्यात माहे जुन ते सप्टेंबर या कालावधीत रोजगार उपलब्ध न झाल्यामुळे आदिवासींमध्ये उपासमारी व पर्यायाने कुपोषणाची समस्या निर्माण झाली. या समस्येला आळा घालण्यासाठी म्हणुन शासनाने खावटी कर्ज वाटप ही योजना राबविण्यास सुरुवात केली. आदिवासींसाठी राबविल्या जाणाऱ्या या योजनेद्वारे आदिवासी लोकांची उपासमार २१.५२% प्रमाणात टाळण्यात मदत झाली. परंतु योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणी साठी वर सुचविलेल्या उपाययोजनांचा विचार करुन सुधारीत कार्यवाही आणि अंमलबजावणी केल्यास योजनेच्या यशस्वीतेचे प्रमाण नक्कीच वाढण्यास मदत होईल.

संदर्भ ग्रंथ :

1. डॉ. गंगाधर व्ही. कायंदे पाटील - संशोधन पध्दती
2. गोविंद गारे - महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृती व विकास आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य क्विन गार्डन पुणे - ४११००१
3. डॉ. सुधिर बोधनकर, साईनाथ प्रकाशन नागपुर- संशोधन पध्दती
4. महाराष्ट्र राज्य आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादित , नाशिक- २ प्रादेशिक कार्यालय, यवतमाळ
5. महाराष्ट्र शासन आदिवासी विकास विभाग, शासन निर्णय क्रमांक : खाकवा२०१२ /प्र.क्र.२७७/का.३,मंत्रालय विस्तार, मुंबई-४०० ०३२.
दि.२८ जुन २०१३
6. महाराष्ट्र शासन आदिवासी विकास विभाग, शासन निर्णय क्र.खाअयो-२०२०/प्र.क्र.३७/का.३. हुतात्मा राजगुरु चौक, मादाम कामा मार्ग, मंत्रालय, मुंबई-४०० ०३२. दि.०९ सप्टेंबर २०२०
7. प्रस्तुत विषयासंबंधी वृत्तपत्रे, मासीके यात वेळोवेळी प्रसिध्द झालेली माहिती.